կեսէն աւելին անհիմն ու մէկ մասն ալ տարակուսական է : Մեր ընթերցողք ալ կը վկայեն անշուշտ որ երբ իր ներածութեանը մէջի խօսքերուն չափ է միայն գրքին մէջ պատմածներուն ստուգութիւնն ալ, կրնայ Պ. Տուայրը իր կուսակիցներովը հանդերձ համոզուիլ, — ինչպէս որ մենք համոզուած ենք, — թէ Հայոց ազգը ոչ երբեք բողոքական պիտի ըլլայ : Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արտին մէջ ալ այս որոմը պիտի ցանուի եղեր. « Այր բշնամի արար գայն. » բայց ցորենը միշտ աւելի շատ պիտի ըլլայ՝ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ իր արժանաւոր յաջորդաց բարեխօսութեամբը :

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՅ,

Կամ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐԲ ԸՆՏՐԱՆԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՍԻՔ

Հանդերձ գաղղիարեն բարգմանութեամբ :

Հայոց մատենագրութեան մէկ պարծանքը՝ պատմական յիշատակաց շատութիւնն ու պատուականութիւնն է : Այն յիշատակները չորրորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ կերպով մը իրարու յաջորդելով՝ իրացնէ ոսկիէ շղթայ մը կը կազմեն որ հին առեկի աշխարհը մերիկին հետ կը կապէ : Հայ պատմագիրները արաբացիներէն հինգ հարիւր տարի առաջ ըլլալով, կրնանք ըսել թէ ոչ միայն անոնք են ամենէն ապահով առաջնորդ, այլ եւ մէկ հատիկ առաջնորդ են՝ արեւմտեան Ասիոյ Սասանեանց իշխանութեանը տակ եղած առեկ այն երկրին մէջ պատահած դիպուածները հասկընալու համար : Վասն զի Հայոց ազգն ալ, առջի բերան այն նօթ բազաւորաց կերպով մը նպատակ ըլլալէն, ու ձեռքը մնացած ինքնիշխանութիւնը քանի մը մատերազմներով անոնց դէմ պաշտպանելէն ետեւ, անոնց ընդարձակ տերութեանը մէջ ընկողմեցաւ. գորբեր ու գորավարներ տուաւ անոնց բանակներուն, պաշտօնեաներ տուաւ անոնց զինաներուն, խնամութիւններ քրաւ Պարսից եւ նոյն իսկ Սասանեանց երեսելի ազգատոմսներուն հետ. միանգամայն Հայոց իշխանները, հայրապետներն ու եպիսկոպոսները անդադար երբեւեկութիւն կը ներկայանային արքունիքը : Այս երկու բազաւորութեանց մէջ եղած ընտանութիւնը ասելի ալ էր անկէց առաջ, այսինքն Արշակունեաց առեկը, երբոր ատոնց երկու գլխաւոր հիւղերը Պարսկաստանն ու Հայաստանը մէջերկին բաժներ էին. որով քաղաքականութիւնն ինքնիշխան էր, եւ երկար ժամանակ կրօնին ալ մէկ եղեր

M. Dwight ne repose sur aucun fondement, et que le reste peut être considéré comme très-suspect et très-douteux. Nos lecteurs reconnaîtront sans difficulté que, si le corps de l'ouvrage ne renferme pas plus de vérités que l'Introduction, M. Dwight et ses collègues peuvent être persuadés, comme nous le sommes, que la nation arménienne ne deviendra jamais protestante. L'ivraie devait être sans doute semé aussi dans le champ de l'Eglise d'Arménie : « C'est l'œuvre de l'ennemi ; » mais il faut espérer que, par l'effet des mérites et des prières de notre saint Père Grégoire l'Illuminateur, et de ses dignes successeurs, le bon grain y sera plus abondant et étouffera le germe de la mauvaise semence.

BIBLIOTHEQUE HISTORIQUE

ARMÉNIENNE

ou

CHOIX DES HISTORIENS ARMÉNIENS,

Traduits en français.

La littérature arménienne se recommande par le nombre et la valeur des monuments historiques qu'elle a produits. Depuis le commencement du IVe siècle jusqu'à nos jours, ces monuments se continuent par une succession non interrompue, véritable *chaîne d'or*, qui rattache le monde ancien à celui où nous vivons. Antérieurs de près de cinq siècles aux écrivains musulmans, les auteurs arméniens sont les meilleurs guides, et l'on pourrait dire les seuls, qu'ait l'Orient pour l'étude des faits qui se sont accomplis dans l'Asie occidentale à une époque où elle obéissait presque tout entière aux Sassanides. Ils appartiennent, en effet, à une nation qui, d'abord soumise à la suzeraineté de ces puissants monarques, et ensuite, après avoir lutté pour défendre un reste d'indépendance, absorbée dans leur vaste empire, fournit des contingents et des généraux à leurs armées, des employés à leurs chancelleries, des alliances aux plus illustres familles de la Perse et à celle des Sassanides elle-même, tandis que ses chefs, ses patriarches et ses évêques ne cessaient de fréquenter la cour de Clésiphon. De ce contact entre les deux royaumes, encore plus intime dans un âge antérieur, sous les Arsacides, lorsque les deux branches principales de cette famille s'étaient partagé la Perse et l'Arménie, résulta une communauté de civilisation, et, pendant longtemps, de croyances religieuses, dont plus d'un souvenir se retrouve dans les auteurs arméniens primitifs. Lorsqu'au IIIe siècle de notre ère, une scission s'opéra dans cette unité de croyances par la restauration, en

էր, ինչպէս որ Հայոց ճին մատենագիրները շատ տեղ այս բանս կը յիշատակեն : Երբորդ դարուն մէջ Երկու ազգաց կրօնը իրարմ բաժնուեցան, վասն զի Պարսկաստանի մէջ Սասանեանց բագաւորութեամբը Զրադաշտի ճին օրէնք նորէն հաստատուեցաւ, եւ Հայաստան ի քրիստոնէութիւն դարձաւ. անով Հայոց Երկիրն ալ բաղարական կերպով բոլորովին միացաւ Պարսկաստանի նետ՝ Սասանեանց միապետութեանը մէջ ընկղմելով Հայաստանի արեւելեան բաժինը :

Մինչդեռ Հայաստան մէկ կողմանէ Արեւելքի նետ միացած էր, մեկալ կողմանէ նոյնպէս կապուած էր Արեւմուտքին նետ : Քրիստոսի բուականէն հարիւր տարիի ջափ առաջ Մեծին Տիգրանալ բագաւորութեան ժամանակը քիչ մը առեն յարբանակեց ու փառասորուեցաւ. բայց Հռովմայեաց գորքերը անոր արեւմտեան կողմը շատով խորեցին ու կայսերաց լծոյն տակը ճգեցին. քրիստոնէութիւնն ալ որ Կապադովկիոյ Կեսարիս բաղարին Եկեղեցիէն նոն մտաւ, Հայոց սրտին մէջ սաստիկ սեր մը ճգեց՝ Յունաց մատենագրութեանը Էտեւէ ըլլալու : Այնուհետեւ Հայաստան սնդաղար մէյմը մեկզին մէյմը մեկալ դին կը բաշուէր այն արեւելեան ու արեւմտեան ազգեցութիւններէն, ու Երբեմն Պարսից՝ Երբեմն ալ Հռոմոց կամ Բիւզանդացոց տիրապետութեան կողմը կը նակալիտէր : Հայոց այն ժամանակի մատենագրութեանը վրայ յայտնապէս կը բեւեռայ այս կրկին շարժումները, այս Երկու իրարու ներմակ գաղափարաց յորձանքին ազդեցութիւնը. այնպէս որ բեպետաշխարհագրական դրից ու ազգային աւանդութեանց կողմանէ արեւելցի էին, բայց մատենագրական ու կրօնական կրթութեամբ այն ժամանակէն սկսան փոխուիլ ու ներքինակնութեամբ տոգորուիլ : Իրենց պատմագրութեանը մէջ Հռովմայեաց ու Բիւզանդացոց պատմութեամբ հուշակաւոր անուններուն շատը կը խոստումնին. գոր օրինակ Ղուկուդոս եւ Պոմպոս, Միհրդատ եւ Տիգրան, Անտոնիոս եւ Կորբուդոն, Էտրերն ալ՝ Հերակլ, մեծն Թոսորով, Յակոբերտները եւ այլք՝ որոնց վրայ շատ պատուական տեղեկութիւններ կուտան : Հայերը վեցհարիւր տարիի ջափ Պարսեաց իշխանութեանը տակն էին, ու շատ մը բագաւորներ ալ ունեցան անոնցմէ Էտեւէ Էտեւ, ինչպէս նաեւ իրենց առաքելաշնորհ Լուսասորիչը սուրբն Գրիգոր եւ առաջին փառասոր հայրապետները, ու շատ մը նոյնպէս ազգատոններ. եւ անոնք անով Հայոց մէջ ողջ պահուեցաւ մնաց նաեւ Արշակունեաց տերութիւնէն կործանելէն Էտեւ այն գրեթէ անձանօր ազգին աւանդութեանը :

Երբոր Արաբացիք իրենց մարգարէին կրօնական ու պատերազմական Էտանդովը բորբոսած, իրենց անպատներէն դուրս էլան ու Արաբիոյ ճիւղապային կողմերն Էդած տերութեանց վրայ վազեցին. Երբոր անոնցմէ Էտեւ Սելճուգեան Թուրքերը, Էտրն ալ Մոդոնները իրենց անազին դաշտերուն մէկ ծայրէն արեւմտեան Ասիոյ վրայ յարձըկեցան, անոնցմէ ոտնակոխ Էդած ու տիրապետուած Երկիրներուն առաջինը Հայաստանն Էդաւ : Այն ատենները Հայաստանի մէջ

Perse, de l'ancien culte de Zoroastre, à l'avènement des Sassanides, et par la conversion de l'Arménie à la foi de l'Évangile, ce dernier pays tendait à devenir plus que jamais politiquement uni à la Perse par l'incorporation définitive, dans la monarchie des Sassanides, de toute la partie orientale de son territoire.

Si, d'un côté, l'Arménie se rattachait à l'Orient, de l'autre elle fut en communication non moins étroite avec le monde occidental. Dans le siècle qui précéda la naissance de Jésus-Christ, triomphante et glorieuse un instant sous son souverain Tigrane le Grand, elle ne tarda pas à être entamée par les armées romaines, et forcée de payer un tribut aux Césars. Le christianisme, qui lui vint de l'école de Césarée de Cappadoce, l'entraîna à la culture et à un amour passionné des lettres grecques. On la vit dès lors flotter entre ces deux influences, orientale et occidentale, pencher entre les deux dominations, perse, romaine ou byzantine, qui s'en disputaient la possession. Sa littérature, à cette époque, reflète l'action de ce double mouvement et l'influence de ces deux courants d'idées opposées. Orientaux par leur position géographique et leurs traditions, les Arméniens furent alors transformés et imprégnés d'hellénisme par leur éducation littéraire et religieuse. Dans leurs annales apparaissent plusieurs des noms les plus célèbres de l'histoire romaine et byzantine, Lucullus et Pompée, Mithridate et Tigrane, Antoine et Corbulon, et, plus tard, Héraclius, Chosroès le Grand, les Izeddjerd, et autres sur lesquels il n'est pas moins précieux de pouvoir les interroger. C'est chez les Arméniens, soumis pendant près de six cents ans aux Parthes, qui leur donnèrent une longue suite de souverains, leur apôtre national saint Grégoire l'illuminateur et leurs premiers et plus glorieux patriarches, et de qui descendaient les plus illustres familles de l'Arménie, que la tradition de ce peuple, dont le passé est si obscur pour nous, s'est conservée vivante bien au delà du temps où la puissance des Arsacides était déjà écroulée.

Lorsque les Arabes, animés de l'enthousiasme religieux et militaire que le Prophète avait su leur inspirer, s'élançèrent du fond de leurs déserts sur les empires qui leur servaient de limites au nord; lorsque, après eux, les Turks seldjoukides et ensuite les Mongols se précipitèrent du fond de leurs steppes sur l'Asie occidentale, l'Arménie fut un des premiers pays qu'ils envahirent et qui subit leur joug; et ses historiens, en nous racontant les désastres et les bouleversements dont leur patrie fut alors

պատահած աղետալի վրդովմունքները զիր անցընելով՝ Հայոց պատմագիրները շատ մը մանր տեղեկութիւններ կուտան մեզի որ ուրիշ տեղ գտնելը անկարելի բան է : Գարձեալ, մի է. նոյն բաները քէ մասմետական է. քէ հայ նեղիմակներէ պատմուած ըլլալով, իրարու հետ որ բաղդատուին՝ շատ զարմանալի ու նետարքրական կերպ մը կ'առնուն՝ մեկմեկու ներմակ եղած կրօններուն ու ընկերական վիճակներուն նայելով, նմանապէս մեկ կողմին հարստանարող է. մեկային հարբստանարեալ ըլլալէն : Նոյնպէս զարմանալի ոճ մը ունին հայ պատմագիրները՝ երբոր սաստիկ ազգասիրութեամբ վառուած՝ կընկարագրեն Յունաց կայսերութեան յեղափոխութիւնն որ Հայաստանի վիճակին վրայ ամեն ժամանակ մեծ ազդեցութիւնն ըրած է. կամ քէ երբոր խաջակրաց պատմութիւնները կը պատմեն, Կիլիկիոյ Հայերուն անոնց ըրած օգնութիւնները մեջ կը բերեն, ու Ֆրանկաց յեզուին՝ է. կայս. ածական ու ասպետական օրէնքներուն վրայ Հայոց ինչ աստիճանի սեր ձգելը կը նկարագրեն : Հայոց պէս մեկ ազգ մը չկար որ կարենար աւելի տեղեակ ըլլալ այն դիպուածներուն որ խաջակրաց պատերազմներուն ատենները պատահեցան Կիլիկիոյ մեջ, է. Անտիոքայ զբսութեան ու եղեսիոյ կոմսութեան հիւսիսային կողմերն որ հայաբնակ գաւառներ էին. ուստի է. հարկաւ արեւմտեան ազգաց է. արաբացոյց ու ասորոց պատմիչներուն պակասորդը Հայերը կը յեցնեն :

Մեզի տւելի մօտ ստեններ, երբոր Պարսից Աեֆեան տոմմին բագաւորներն ու Օսմանեանց բագաւորները մեռ. քէ մեռ. կը բաշխին Հայաստանը, Առաքել Գալիլի-մեցին գեղեցիկ ոճով մը զիր անցուց Շահաբասայ ըրածները, Հայոց անոր հրամանաւը իրենց տներէն տեղերէն հանուելով Ասպահան տարուիլը, Ջուղայի մեջ իրենց գաղթականներուն յառաջադիմութիւնը, անոնց մեռ. քովը Շահաբասին ու անոր յաջորդներուն օրերը վաճառականութեան ծաղկիլը : Վերջի երկու հարիւր տարուան մեջ այժմ Տաճկի բագաւորաց շատին պատմութիւնները գրողներ եղած են Հայերէն՝ որ մինչեւ հիմա գրեթէ անծանօթ մնացեր են, ու իրենց գրածքներուն երեսը նայող քիչ կայ, քեպտեւ ամենայն կերպով արժանի են կարգացուելու :

Ընդհանրապէս հայ պատմագրութեան մեծ կատարելութիւնն է անկեղծ ու պարզամիտ ճշմարտասիրութիւն, պատմելու ոճին ու բուսականներուն մեջ հասարարմութիւն է. ճշդութիւն, շատ անգամ այ ընդարձակ տեղեկութիւն : Որովհետեւ Հայոց նեղիմակներուն մեծ մասը եկեղեցական են, այսինքն եպիսկոպոսներ, բանահմաններ, աբեղաներ, զարմանք չէ որ կրօնական վեճերու է. դիպուածներու, գերբնական պատահմունքներու, սուրբ գրոց յիշատակութիւններու վրայ երկայն երկայն խօսին, է. քէ մեծամեծ վրդովմունքները քէ աննշան դիպուածները՝ Նախախնամութեան է. աստուածային արդարութեան անմիջական ազդեցութեամբ միայն մեկնաբանեն : Երբեմն կը պատմեն քէ ինչպէս իրենց նայրեմակիցները ոտք էր ու պատե-

le théâtre, nous apprennent une foule de détails dont on chercherait vainement la mention ailleurs. Il y a plus : les mêmes faits rapportés par les auteurs musulmans et arméniens fournissent, en rapprochant ces auteurs entre eux, un thème de comparaison rendu piquant et curieux par le point de vue religieux et social si opposé, par la condition d'opresseurs et de vaincus où les uns et les autres sont placés. Inspirés par un sentiment très-vif de nationalité, les écrivains arméniens affectent un caractère non moins original lorsqu'ils nous peignent les révolutions de l'empire grec, qui pesa toujours d'un si grand poids sur les destinées de leur pays, lorsqu'ils nous retracent les croisades, la part active qu'y prirent leurs compatriotes de la Cilicie, et le goût dont ceux-ci s'éprirent pour la langue, les constitutions féodales et chevaleresques des Franks. A portée, mieux que personne, de connaître les événements qui, à l'époque des guerres saintes, s'accomplirent dans la Cilicie, le nord de la principauté d'Antioche et le comté d'Édesse, contrées habitées par des populations arméniennes, ils viennent s'ajouter comme un complément nécessaire aux historiens latins, grecs, arabes et syriens.

Dans des temps plus rapprochés de nous, lorsque l'Arménie était l'objet de l'ambition rivale des sohis de la Perse et des sultans ottomans, le règne de Schah-Abbas Ier, l'émigration des Arméniens, arrachés en masse de leurs foyers et transportés à Ispahan par ordre de ce prince, les développements de leur colonie de Djoulfa, l'impulsion donnée par eux au commerce et à la prospérité financière de la Perse sous Abbas et ses successeurs immédiats, ont inspiré à Arakel de Tauris des pages écrites avec une élégance digne de servir de modèle. Enfin, plusieurs des sultans des derniers siècles ont eu, parmi les Arméniens, leurs sujets, des biographes dont les ouvrages, encore peu consultés, pourraient l'être, peut-être, avec profit et mériteraient d'être mis en lumière.

L'école historique arménienne se distingue généralement par un amour sincère et naïf de la vérité, par la fidélité et l'exactitude dans ses récits et dans l'expression des dates, et souvent par une grande érudition. Comme la plupart des auteurs qu'elle a produits ont été des membres du clergé, évêques, prêtres ou moines, on doit s'attendre à les voir accorder une large place aux discussions et aux affaires religieuses, à la mention des faits d'un ordre surnaturel, aux réminiscences bibliques, et expliquer les plus grandes catastrophes, comme les plus petits événements, par l'action immédiate et exclusive de la Providence et de la justice divine. Soit qu'ils nous peignent leurs compatriotes soulevés et luttant contre la persécution des rois de Perse qui voulaient leur imposer

բազմեր են Պարսից բազաւորներուն ղեմ որ մոգութեան աղանդին կուգեն եղեր դարձընել զիրենք . անկեց ետքն ալ Արաբացոց բռնակալութեանն ու հարստահարութեանցը ղեմ . երբեմն ալ կըլատանք քէ ինչպէս Հայերը Քուրբան Է. Մողոյաց անբիւ բազմութեանը առջեւ տկարացած ու անճար մնացած՝ անտերունց ոչխարներու պէս սրոյ ճարակ եղեր են . մէկ կողմէն այն զիւցազնական բաշտօրիւնը, Է. քրիստոնէայ ժողովրդեան մը անճնուրաց համբերութիւնը, մէկալ զիւն իր յաղթական հարստահարիչներուն բարբարոսութիւնն ու անգործութիւնը այնպիսի կենդանի տեսարան մը կը ճեւայցընեն ողբերգութեան որ այն պատմագրաց խիստ հասարակ ոճն ալ կարգէ դուրս աշխոյժ մը՝ կենդանութիւն մը կտանու :

Հայոց պատմութեան մէկ աղբիւրն ալ՝ Ռուբինեան բազաւորաց հրովարտակներն են որ Կիլիկիոյ մեջ բազաւորեցին միջին դարուն, մինչեւ որ իրենց արուն ընկաւ . Է. Հայոց ինքնիշխանութիւնը եզիպտոսի մեմուր բռնած սուլթաններուն ձեռքովը վերցուեցաւ :

Ռուբինեանը շատ յարաբերութիւններ ունեցան այն Եւրոպացոց նետ որ Ասորոց երկիրն ու Կիպրոս կողմուն մեջ բնակէր էին, Է. կամ վաճառաշահութեան համար Կիլիկիա գնացեր էին ու՝ անկեց մինչեւ Ասիոյ ներսերը առուտուր կընէին . ասով երկու կողմէն ալ իրարու օգտակար եղան : Այն յարաբերութիւնները կարգի դնող հրովարտակները հայերէն, գաղղիարէն, շատն ալ շատիւներէն գրուած են, ու հիմա կըզտնուին Եւրոպայի այլ Է. այլ զիւաններուն մեջ, ինչպէս Վեննա, Վենետիկ, ձեւովա, Քուրիւն, Փլորենտիա, Հոնոմ Է. Նետալոյիս, երբեմն ալ զանազան տպագիր հասարմանց մեջ : Քէ որ անոնք մեկտեղ ժողովուին, ինչպէս որ արժան է, զիւան մը կըճեւանալ որ աստեով Ռուբինեանը ունեցած կերեւեան, ու հիմա զկալ :

Բայց այն հրովարտակներէն ու պատմագրութիւններէն օգուտ քաղելու համար՝ առաջ պետք է գիտնալ քէ բուսականները անոնց մեջ ինչ տեսակ ժամանակագրութեամբ նշանակուած են, ու ինչ կերպով կընամանային մեր սովորական հաշիւներուն նետ որ Քրիստոսի բուսականովը կընենք : Հայոց տոմարը անտարակոյս Պարսից նին տոմարն է, Է. բանի որ ետքէն եղած սրբագրութիւնները զեր ունեցած՝ անոր հիմն էր արեգակնային անորոշ տարին, այսինքն 565 օր՝ առանց կոտորակի : Ըսել է քէ չորս տարին մէյմը մէկ օր առաջ էր բան քէ յուլեան տոմարը . այնպէս որ այս երկու տոմարները իրարու նետ որ բաղդատուին՝ Հայոց տոմարին 1461 տարին յուլեան տոմարով 1460 տարի միայն կըլլայ : Եւ որովհետեւ այս մեծ շրջանին սկզբնական ծայրը մինչեւ հիմա բուսական ճշդութեամբ որոշուած չէ, կարելի բան չէր ճշգրիտ կերպով մը Հայոց տեսակ տեսակ բուսականները հաշուել, քեպէտ Է. մեծ գրուութեամբ նշանակուած են միշտ :

Այս Հայոց մեծ ծուական բռնած շրջանին խնդիրը տարիներով քններ նետագտուր ենք, մեր գտածը ընդարձակ գրուածքի մը մեջ նշանէր, ու ժամանակակից

le magisme, contre la tyrannie et les exactions des Arabes, soit qu'ils nous les représentent affaiblis et impuissants contre les hordes turkes et mongoles, et se laissant égorger comme des troupeaux sans défense, le contraste de cet héroïsme ou de cette abnégation d'un peuple chrétien avec la barbarie et la cruauté de ses conquérants et de ses oppresseurs, forme un drame animé qui donne au style même des écrivains les plus médiocres et à leur narration une vie et un mouvement dont eux-mêmes étaient loin de se douter.

Une autre source non moins importante de documents arméniens est celle des chartes et diplômes des princes de la dynastie roupénienne, qui régnèrent au moyen âge sur la Cilicie jusqu'au moment où leur trône fut renversé et la nationalité arménienne détruite par les sultans mamelouks de l'Égypte.

Par suite des rapports fréquents que ces princes entretenirent avec les Franks établis en Syrie et dans l'île de Chypre, ou attirés dans la Cilicie par l'attrait d'un commerce lucratif qui s'étendait jusque dans l'intérieur du continent asiatique, des intérêts communs naquirent. Les titres qui servirent à les régler, rédigés en arménien, en français, et le plus souvent en latin, se trouvent aujourd'hui dispersés dans les archives de plusieurs États de l'Europe, à Vienne, Venise, Gênes, Turin, Florence, Rome et Naples, ou disséminés dans des recueils imprimés. Il serait utile de rassembler ces pièces pour en former une collection qui nous représenterait le cartulaire que possédaient jadis, à ce qu'il paraît, les souverains roupéniens, et que nous n'avons plus.

Mais, pour tirer parti de ces documents, ainsi que des chroniques, les premières notions à acquérir sont celles du système chronologique d'après lequel les dates y sont énoncées, et de la manière dont ces dates concordent avec notre manière usuelle de supputer les années de Jésus-Christ. Le calendrier arménien, qui est très-certainement celui de la Perse ancienne, antérieur à toutes les corrections qu'il a reçues depuis, est fondé sur l'année solaire vague de 365 jours, sans fraction. Par conséquent, il anticipe d'un jour, chaque quatre ans, sur le calendrier julien, et tout l'ensemble de sa corrélation change de cette même quantité par une évolution qui parcourt successivement une période de 1,461 années vagues = 1,460 années juliennes. Le point initial de cette grande période n'ayant point été fixé jusqu'ici avec une suffisante précision, il était impossible de calculer exactement les dates arméniennes qui s'offrent à chaque pas et qui sont indiquées toujours avec le plus grand soin.

Ce point, qui est la *grande ère arménienne*, est devenu pour nous l'objet de recherches poursuivies pendant plusieurs années, et dont nous avons consigné les résultats

հաշիւներով խօսքերնիս հաստատեր ենք. միանգամայն աղիւսակներ ալ աւելցուցեր ենք որ այն համանայնօրիւններուն հաշիւները շատ կըզիւրացընեն ու կըպարզեն :

Հայերը սակեց ի գառ՝ *փոքր թուական* ըստածներն ալ գործածեր են որ էասայ Աղեքսանդրացոյ, Սարկասագ մարդապետի եւ Ագաթիայի Ջուղայեցոյ բուսականներ կըսուին : Այն երեք տոմարագետները իրենց շրջաններուն սկզբնաորութիւնը — որ 532 տարուան գառակական շրջանն է — մէյմէկ գլխաւոր ժամանակներու հետ կապած են . եւ թեպէտ գլխաւորապէս եկեղեցական տոմարներու մէջ կըգործածուին, բայց երբեմն՝ մանաւանդ միջին դարէն ետքը՝ պատմական գրուածոց մէջ ալ կըբանին : Հայոց մէջ կըգտնուին նաեւ քանի մը տեսակ արտաքին բուսականներ, գոր օրինակ Հոռովմայ շինութեան բուսականը՝ ըստ Վարբոնի՝ թիջ մը փոփոխուած . Արաբացոց բուսականը՝ հիմարէն թիջ մը առաջ հաշուած . Քրիստոսի ծննդեան կամ Մարդեղութեան բուսականը՝ դիւնիսեանէն կամ սովորականէն տարի մը առաջ սկսած, երբեմն ալ Չարչարանաց բուսականը : Հարիւր կամ երկու հարիւր տարի մըն ալ կայ որ Հայոց մէջ սովորական եղած է Քրիստոսի հասարակ բուսականը գործածել, յույեան տոմարին հետ մեկտեղ որ բոյր արեւելեան քրիստոսեից ալ բանեցուցած տոմարն է :

Ատոցմէ գառ շատ գրքերու մէջ կըլիշուին նաեւ ոլիմպիադի, ընդիկտիոնի, յորէյեանի, արեգակնային շրջանի եւ ուրիշ հաշիւներու տարիներ՝ մասնաւոր կերպով մը Հայոց հաշիւներուն յարմարցուած : Մեր գրուածքին մէջ անոնք ամենն ալ քննեցինք ու նոր տոմարին հաշիւներուն վերածեցինք՝ ցուցնելով թէ վերածելուն կերպն ալ նրն է : Այս գրուածքը առաջ պիտի հրատարակուի իբրեւ հայ պատմագիրները հասկընալու համար հարկաւոր ներածութիւն :

(Մնացորդը յաջորդ անգամ.)

dans un mémoire spécial, en les justifiant par une série de synchronismes et en y ajoutant des tables qui rendent la calcul aussi simple que prompt à exécuter.

Outre ce mode de supputation, les Arméniens se sont servis aussi de ce qu'ils appellent les *petites ères*, qui portent les noms d'*Eras* d'Alexandrie, de Jean le Diacre et d'Azaria de Djouffa. Le commencement de ces périodes, qui ne sont autres que le cycle pascal de 532 ans, a été rattaché par ces trois computistes à des époques déterminées, et, quoiqu'elles soient employées principalement pour le calendrier liturgique, elles ont reçu quelquefois, et surtout à partir du moyen âge, une application historique. On trouve également chez les Arméniens diverses sortes d'ères mondaines, celle de la fondation de Rome, d'après le calcul de Varron modifié; l'ère des Arabes, qui est un peu en avance sur l'Hégyre; celle de la Nativité ou de l'Incarnation précédant d'une année notre ère dionysienne ou vulgaire, et enfin, mais plus rarement, celle de la Passion. Depuis un siècle ou deux, notre ère vulgaire est devenue en usage parmi eux dans les habitudes journalières de la vie avec le calendrier julien, qui est celui de tous les chrétiens orientaux.

Plusieurs dates énoncent, en outre, les années des olympiades, de l'indiction, du jubilé, du cycle solaire et autres notations qui ont été appropriées par une méthode spéciale au comput arménien. Nous les avons toutes discutées dans notre travail et ramenées au système de notre calendrier, en donnant les formules de réduction. Ce travail paraîtra en premier lieu comme destiné à servir d'introduction à la lecture des auteurs arméniens.

(La suite au prochain numéro.)

Փ Ա Ր Ի Զ Ե Ա Ն Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Հ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ն .

Մարտի մէջ պատահած ամենէն նշանաւոր աշխարհաբարոզ դիպուածն եղաւ Եւրոպայի ու Տաճկաստանի խաղաղութիւնը որ վերջապէս ամսոյս 30ին հրատարակուեցաւ ի Փարիզ, եւ նոյն օրն ու երկրորդ օրը հեռագրով հռչակուեցաւ գրեթէ աշխարհիս ամեն կողմը եւ ամենուն սիրտը ուրախութեամբ լեցուց : Ամեն տեղ բեղանօթներ

արձըկուեցան, լուսաւորութիւններ եղան, մեծամեծ ընթրիքներ՝ հարկիքներ տրուեցան, եւ ամեն կարգի ու աստիճանի մարդկանց բերնէն ուրախութեան ձայներ հնչեցին. գոհութեան աղօթքներ եղան առ Աստուած, շնորհակալութիւններ առ բազաւորս, բարեմաղրութիւններ առ միմեանս : Այնպէս որ այս ամենայն ցնծութիւնները տեսնողը